

РОЗДІЛ 1. НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1.1. БІЛЯ ВИТОКІВ ЕТНІЧНОГО ПОДІЛУ ЛЮДСТВА

Етнічна приналежність є однією з визначальних ознак людини сучасного типу, яка не властива не лише тваринам, але й безпосереднім пращурам людини сучасного типу *Homo sapiens* – австралопітековим, пітекантропам, неандертальцям. Зародження етнічного поділу людства тісно пов'язане з процесом антропогенезу. Етнічна специфіка є соціальною характеристикою людини, однак виникла вона на ґрунті властивого *Homo sapiens* своєрідного біологічного механізму відтворення популяції, відомого під назвою екзогамії. Саме остання створила необхідні передумови для появи принципово нових соціальних спільнот, з єдиними культурою та мовою. Коротко нагадаємо про соціально-економічні та біологічні механізми, що призвели до утворення найдавніших етнічних спільнот кам'яної доби¹.

Рушійними силами розвитку первісного суспільства були інстинкти продовження роду та харчовий. На зорі антропогенезу в праобщинах архантропів (пітекантропів) (рис. 1) та палеантропів (неандертальців) обидва інстинкти реалізовувалися в межах одного первісного колективу, заважаючи нормальному функціонуванню останнього. Первісне стадо, як об'єднання гомінід з метою колективного добування їжі, в той же час було шлюбною спільнотою. Необмежені проміскуїтетні стосунки у самому стаді призводили до конфліктів між конкуруючими між собою за жінок членами колективу чоловічої статі. Це заважало нормальній мисливській діяльності, зменшувало надходження їжі, а в умовах прогресивного розвитку мисливського озброєння, становило пряму загрозу існуванню не лише конфліктуючих між собою мисливців, але й інших членів стада. Адже існування первісного колективу безпосередньо залежало від узгоджених зусиль кількох мисливців в забезпеченні общини їжею. Отже, первісне стадо архантропів було самодостатнім і не потребувало контактів з сусідніми колективами. Адже і забезпечення їжею, і відтворення потомства відбувалися у його межах. Однак ендогамність (внутрішньошлюбність) стада створювала загрозу самому його існуванню, оскільки заважала нормальній мисливській діяльності колективу, до того ж призводила до негативних біологічних наслідків через інцест (кровозмішування).

Спроба подолати конфлікт між задоволенням харчового інстинкту та відтворенням собі подібних призвела до трансформації первісного стада архантропів у праобщину палеантропів, в якій заборонялися статеві стосунки в період активної господарської діяльності. Однак продовження роду потребувало періодичного зняття статевого табу, тобто певних періодів проміскуїтетних стосунків. Неандертальці мабуть знали й певні харчові табу, що забороняли канібалізм в середині колективу і забов'язували ділитися їжею з родичами².

Разом з тим, ендогамність праобщини неандертальців призводила до кровозмішування, що мало негативні біологічні наслідки. Неандертальці втрачали біологічну пластичність, тобто їхнім праобщинам загрожували не тільки статеве суперництво всередині общини, а й виродження та припинення біологічної еволюції палеантропів.

Остаточна перемога соціального фактора над біологічним відбулася лише після винесення останнього за межі виробничого колективу, яким була праобщина палеантропів. На зміну ендогамній праобщині неандертальців прийшла екзогамна (зовнішньошлюбна) родова община *Homo sapiens*, члени якої укладали шлюби поза межами общини. Заборона шлюбів між родичами зняла шкідливі біологічні наслідки кровозмішування, стимулювала

¹ Залізник Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 38, 39.

² Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966. – С. 447 – 517; Семенов Ю.И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М., 1986. – С. 75–82.

процес антропогенезу, що стало однією з причин появи людини сучасного типу. Внаслідок відсутності конфліктів на основі суперництва за шлюбних партнерів община *Homo sapiens* була значно досконалішим й економічно ефективнішим колективом, порівняно з праобщиною неандертальців¹.

До останнього часу вважалося, що *Homo sapiens* з його екзогамною родовою общиною є продуктом подальшого розвитку неандертальців з їх ендогамною праобщиною.

Завдяки новітнім досягненням археології, антропології та генетики в дослідженні проблеми походження *Homo sapiens* наука останнім часом дійшла висновку, що неандерталець не був пращуром людини сучасного типу. Схоже, що остання сформувалася близько 400-150 тис. р. тому в Східній Африці. Близько 130 тис. р. тому ранні *Homo sapiens* просунулись на Близький Схід. Саме звідси 40 тис. р. тому вони заселили Європу, в якій на той час мешкали пізні неандертальці. В період часу між 40 і 28 тис. р. тому *Homo sapiens* мешкав в Європі поряд з класичним неандертальцем, очевидно досить тривалий час конкуруючи з ним. Генні дослідження кінця ХХ ст. не знашли спільних генів у згаданих двох людських істот. Тому вважалося, що неандертальці взагалі біологічно не впливали на розвиток людини розумної. Однак нещодавно з'ясувалося, що 2-4% геному білої та жовтої рас *Homo sapiens* має неандертальське походження².

Прихід зі Східного Середземномор'я в Європу *Homo sapiens* археологи фіксують поширенням так званої ориньяцької (від печери Орин'як у Франції) крем'яної індустрії (рис. 1), яка довго співіснує в Європі, в т.ч. в Криму³, з типовими мустьєрськими крем'яними індустріями класичних неандертальців. За сучасними даними останні неандертальці на Піренейському, Апенинському та Кримському півостровах вимерли близько 28 тис. років тому.

У контексті сказаного не виключено, що сучасні уявлення про лінійну еволюцію первісного суспільства від праобщини неандертальців до родової общини *Homo sapiens* є спрощенням реальної складної картини становлення суспільства. Якщо неантропи не є прямими нащадками палеантропів (неандертальців), то можливо й суспільство перших генетично не пов'язане з соціальним устроєм останніх. Іншими словами, родова община *Homo sapiens* з властивою їй екзогамією не є результатом еволюції ендогамної праобщини неандертальців, а своєрідним "know how" неантропів, видовою ознакою *Homo sapiens*, притаманною йому з часів африканського дитинства чи міграції на Близький Схід 130 тис. р. тому. Екзогамна родова община могла бути принесена *Homo sapiens* в готовому вигляді з Близького Сходу в Європу⁴.

Саме поширення властивої суспільству *Homo sapiens* екзогамії мало ще один далекосяжний для людства наслідок – появу перших етнічних спільнот. Інакше кажучи, останні виникли на завершальному етапі антропогенезу, внаслідок тривалої самоорганізації суспільства з метою ефективного господарювання та безперервного продовження роду⁵.

Етнічні процеси в мисливських суспільствах кам'яної доби

Отже, праобщина палеантропів була самодостатнім колективом, який здійснював усі необхідні для свого існування функції, зокрема самозабезпечення їжею та відтворення

¹ Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966. – С. 503–516.

² Brown W. Polymorphism in metochondrial DNA of humans revealed by restriction endonuclease analysis // Proceedings of the National Academy of Science.-Vol.77.-1980; Brauer G. Prasapiens Hypothese oder Afroeuropäische Hypothese? // Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie.- 1984.-Bd.75.-№1, p. 1-25; Cavalli-Sforza L.L., Menozzi P., Piazza A. Demic expansions and human evolution // Science. – Vol.259.– 1993.– Н.639–646; Хрусанфова Е.Н. Неандертальская проблема: новые аспекты и интерпретации // Вестник антропологии.- Вып.3.-1997.-С.18-33; Зубов А.А. Неандертальцы: что известно о них современной науке? // Этнографическое обозрение.-№3.-1999.- С. 75, 76; Вишняцкий Л.Б. История одной случайности, или происхождение человека // Stratum.- №1. – Кишинев, 1999.-С.21-25; Залізняк Л.Л. Стародавня історія України. – К., 2012. – 548 с. – С. 54–59.

³ Степанчук В.М. Генезис та еволюція кримського палеоліту // Археологія.-№3.- 1996.- С. 24 – 26; Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита в Крыму // Археологія.- №4.- 1998. – С. 38.

⁴ Залізняк Л.Л. Палеоліт та цивілізаційна концепція Шпенглера-Тойнбі // Археологія. – № 2.– 2001. – С. 3–9.

⁵ Залізняк Л.Л. Передісторія України X –V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 223, 224.

потомства. Неандертальці не мали необхідності контактувати з сусідніми групами. Сліди канібалізму на деяких муст'єрських стоянках (наприклад, печера Крапіна в Хорватії) імовірно свідчать, що члени сусідніх общин взагалі вважалися істотами ворожими, позасоціальними. В умовах відсутності соціальних контактів неандертальців з сусідами культурні традиції схоже не виходили за межі їхньої праобщини і передавалися від покоління до покоління доки існував колектив або його нащадки. Тому археологічні культури епохи Муст'є, як свідчать матеріали багатощарових печерних стоянок, добре простежуються в часі, але погано в просторі. Тобто, тривалі в часі муст'єрські культурні традиції, як правило, мають невизначені територіальні рамки¹.

Починаючи з пізнього палеоліту, окремі археологічні культури займають регіони з відносно чіткими кордонами в межах однієї природно-ландшафтною зони. Ці радикальні зміни на культурній карті сталися внаслідок поширення екзогамії, яка передбачала обмін шлюбними партнерами між сусідніми общинами. Зупинимось коротко на складних механізмах виникнення найдавніших етнічних спільнот у первісних мисливців кам'яної доби².

Етнокультурна консолідація в суспільствах кам'яної доби основана на специфічному принципі відтворення поколінь відомому під назвою екзогамія, яка виникла в процесі оптимізації первісної мисливської економіки. Враховуючи екзогамність мисливської общини, механізм міжобщинного обміну шлюбними партнерами життєво важливий для самого її існування і виконання нею своїх економічних функцій зокрема. Він є тією основою етно-культурної консолідації в мисливських суспільствах, яка і зумовила утворення найдавніших протоетнічних спільнот.

Екзогамність общинних колективів пізньопалеолітичних мисливців, кожен з яких складався з 20-40 осіб, передбачає об'єднання кількох общин з метою обміну шлюбними партнерами. Через низьку щільність населення общини прильодовикових мисливців мешкали за кілька десятків кілометрів одна від одної. Концентрація населення в місцях скупчення харчових ресурсів, природні перепони, а головне, обмежені можливості пішого пересування при відсутності транспортних засобів у палеоліті, створювали ізолюючий ефект для групи сусідніх общин. Потужним фактором консолідації сусідніх общин у первісне плем'я була необхідність постійного тісного спілкування з метою обміну шлюбними партнерами. За своєю суттю плем'я первісних мисливців було найдавнішим протоетнічним утворенням або протоетносом.

Американський антрополог Д.Бірделл простежив наявність у аборигенів Австралії та інших відсталих народів об'єднань окремих общин, загальною чисельністю близько 500 людей³. Таку первісну спільноту дослідник називає племенем і вважає оптимальною для забезпечення нормального обміну шлюбними партнерами між общинами, з яких вона складається. При зменшенні чисельності первісного племені, яке на нашу думку було найдавнішим протоетнічним утворенням, воно перестає бути самодостатнім, не може існувати в ізоляції, бо втрачає здатність забезпечувати общини необхідною кількістю шлюбних партнерів.

Внаслідок тісних контактів членів такого племені-протоетноса випрацьовується спільна культура та діалект. Однак при зростанні чисельності протоетноса до 1000 осіб і більше, зв'язки між найбільш віддаленими общинами через відсутність транспортних засобів утруднювалися і починалася фрагментація протоетноса та утворення нових діалектів. Судячи з даних етнографії діалект починав утворюватися в групах первісного населення, що нараховували 250–375 людей. Тобто 250 і 1000 осіб – це нижня і верхня межа “діалектного

¹ *Залізник Л.Л.* Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграфету // *Археологія*. – № 2.– 2000. – С. 6, 7.

² *Залізник Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989. – С. 157–160; *Залізник Л.Л.* Передісторія України X –V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 42; *Залізник Л.Л.* Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграфету // *Археологія*. – № 2.– 2000. – С. 5–7.

³ *Birdsell J.B.* Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers // *Man the Hunter*. – Chicago, 1968, p. 237–239.

племені” за Д.Бірделлом¹. Отже, 500 осіб – оптимальна величина протоетносу первісних мисливців, зумовлена специфікою шлюбних та лінгвістичних процесів в первісному суспільстві.

Об’єднання сусідніх общин з метою обміну шлюбними партнерами називають первісним племенем. У процесі екзогамних шлюбних стосунків в межах племені відбувався обмін культурною та мовною інформацією. Внаслідок біологічного процесу обміну кров’ю в шлюбних спільнотах *Homo sapiens* відбувалася уніфікація культури та мови. Кожна з них стала носієм власної культурно-лінгвістичної специфіки, тобто етнічною спільнотою².

Отже, екзогамний принцип обміну шлюбними партнерами між первісними общинами був основою етнічної консолідації, починаючи з поширення *Homo sapiens*, тобто з початку пізнього палеоліту. Тому найдавніші етнічні спільноти територіально збігалися з шлюбними, а етнічні зв’язки у первісних суспільствах сприймалися як родинні. За цих умов етнічна свідомість не поширювалася за межі шлюбного об’єднання общин, тобто первісного племені³. Етнографи також простежили певну відповідність діалектного поділу племінній диференціації мисливських суспільств Австралії та Південної Африки⁴.

Однак, як етнографія, так і археологія, свідчать, що культурна специфіка звичайно поширювалася за межі окремого племені й охоплювала території кількох сусідніх племен. Якщо археологічна культура доби мезоліту за площею, як правило, відповідала територіям кількох сусідніх мисливських племен, то її локальний варіант збігався з угіддями окремого племені⁵. Таку археологічну картину можна пояснити своєрідністю етномовних процесів у первісну добу, що отримала назву «первісної етномовної неперервності»⁶.

Первісні племена, як шлюбні спільноти, не мали чітких меж, бо кожна община мала власне коло шлюбних партнерів, яке лише частково збігалось з мережею шлюбних зв’язків інших общин племені. В таких умовах етнокультурні кордони виникали лише вздовж виразних природно-географічних рубежів (кордонів природних зон, морських узбереж, гірських хребтів тощо), які суттєво утруднювали обмін шлюбними партнерами, а значить і поширення культурної та мовної специфіки. Тому території більшості етнокультурних спільнот, сліди яких фіксують археологічні культури фінального палеоліту та мезоліту, збігаються з певним природно-ландшафтним регіоном, в межах яких реалізовувалася згадана етнокультурна неперервність.

Однорідне середовище створювало підґрунтя для поширення єдиної моделі господарчої адаптації населення, полегшувало можливість міжобщинних контактів та міграцій мисливської людності у звичному для неї оточенні. Виникала контактна ситуація, що сприяла інтенсивному обміну культурними і мовними надбаннями, та етнічній консолідації кількох сусідніх племен в природно обмеженому регіоні. Конкретно культурна неперервність проявлялася в тому, що відмінність у мові та культурі між сусідніми колективами була непомітною, але поступово збільшувалася пропорційно зростанню віддалі між ними. Зрозуміло, що значні природні перепони були межею як такої культурної неперервності, так і етнічних спільнот, що утворювалися на базі останньої, слідами яких є археологічні культури.

Змальована етнокультурна картина поки що археологічно фіксується лише з фінального палеоліту, тобто приблизно з XI – IX тис. до н.е. Конкретними проявами

¹ Birdsell J.B. Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers // *Man the Hunter*. – Chicago, 1968, p. 232, 233.

² Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989. – С. 159, 160; Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – С. 52 – 56.

³ Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // *История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины*. – М., 1986. – С. 466.

⁴ Birdsell J.B. Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers // *Man the Hunter*. – Chicago, 1968, p. 232.

⁵ Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – С. 54, 135.

⁶ Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // *История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины*. – М., 1986. – С. 466 с. – С.467 – 473; Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989. – С. 159; Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – С. 52 – 56.

первісної етнокультурної неперервності схоже були добре відомі археологам культурні області фінального палеоліту та мезоліту середньої смуги Європи¹. Наприклад, етнічною консолідацією через культурну неперервність, що реалізувалася в регіонах з однорідними природно-ландшафтними умовами, пояснюється виникнення таких значних за розміром мезолітичних спільнот як Постсвідер та Дювенсі². У мезоліті (VIII-V тис. до н.е.) Постсвідер займав гігантські обшири східноєвропейської тайги від Балтії до Північного Уралу, а Дювенсі – європейські низини від Англії до Десни. У межах останньої спільноти виділяються культури Стар-Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Коморниця Польщі та Кудлаївка Полісся. Причому кордони між зазначеними культурами нечіткі та досить умовні, бо в порубіжжі більшість пам'яток належить до перехідних типів. Так, різниця між інвентарем східнокоморницьких стоянок Східної Польщі та західнокудлаївських Верхньої Прип'яті мінімальна. Але різниця між типологією виробів крайніх пам'яток спільноти (наприклад, Стар-Кар Англії та Кудлаївка Середньої Десни) дуже велика.

Крім згаданих вище двох ранньоголоценових блоків етно-культурної неперервності Постсвідер та Дювенсі, можна назвати фінальнопалеолітичну спільноту з наконечниками стріл на пластинах. Спочатку її людність від Ютландії до витоків Волги була носієм відносно єдиної культури типу Лінгбі. Пізніше вона розпалася на три споріднені культури Аренсбург, Красносілля, Свідер.

Механізм виникнення таких величезних осередків первісної неперервності передбачає кілька необхідних умов. Це, перш за все, однорідність природно-ландшафтного середовища, як підгрунтя поширення єдиної моделі господарської адаптації людності, незаселеність регіону на момент його колонізації спорідненим населенням з одного центру, відсутність значних природних перепон, які б суттєво стримували міграцію та контакти споріднених колективів³.

Зрозуміло, що з часом культурна специфіка окремих регіонів посилювалася, і в межах величезних відносно однорідних культурних спільнот з'являлися локальні варіанти, які поступово набували обрисів окремих культур. Так, у межах спочатку досить однорідної великої фінальнопалеолітичної спільноти Лінгбі пізніше проявилася кілька генетично споріднених культур (Аренсбург, Красносілля, Свідер). Кристалізація локальних культур спостерігається протягом мезоліту в межах згадуваних культурної області Дювенсі Європейських низин та Постсвідеру півночі Східної Європи.

З фінального палеоліту розпочався процес природно-ландшафтної диференціації відносно однорідної, прильодовикової зони Європи. Виникнення різких кордонів між тундровою, лісовою та степовою природними зонами, очевидно, розкололо великі масиви спорідненого населення на менші блоки, що почали швидко набувати власної етнічної специфіки.

Потужним стимулом етнокультурної диференціації первісного населення Європи на межі плейстоцену та голоцену стало не лише формування ландшафтної зональності, а й заселення людьми всієї суші аж до узбережжя Льодовитого океану. Припинилося утворення нових блоків етнокультурної неперервності в ході первинного освоєння безлюдних земель з причини відсутності останніх. Міграційні процеси в межах вже заселених територій, причинами яких були природні зміни чи тиск сусідів через зростання населення, призводили до проникнення в культурно однорідне середовище етнічно чужого населення. Виникали чіткі культурні кордони між різними етнічними масивами, що не збігалися з природно-ландшафтними. Важливим стимулом міграційних процесів у мезолітичній Європі був потужний демографічний тиск на мисливські суспільства з півдня ранніх землеробів Балкан і

¹ *Залізник Л.Л.* Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті // *Археологія.* – № 1.– 1990. – С. 3 – 9; *Залізник Л.Л.* Населення Полісся в мезоліті. – К., 1991. – С. 52 – 56; *Залізник Л.Л.* Передісторія України X –V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 223 – 225; *Zaliznyak L.L.* The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe.– Wilkau-Hasslau, 1995. –152 p. – TF.62. – p.42-46.

² *Залізник Л.Л.* Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті // *Археологія.* – № 1.– 1990. – С. 7, 8.

³ *Залізник Л.Л.* Населення Полісся в мезоліті. – К., 1991. – С. 55, 56.

Подунав'я. Тому саме на рубежі плейстоцену і голоцену етнокультурна карта Європи стає дуже строкатою.

Саме цим часом датуються перші справжні археологічні культури. Маються на увазі фінальнопалеолітичні спільноти Європи: Гамбург, Азиль, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля, Осокорівка, Шан-Коба та численні мезолітичні культури, яких лише на території України відомо більше десяти. За площею та іншими параметрами, вони нагадують класичні археологічні культури неоліту, бронзи та доби раннього заліза. Оскільки за допомогою письмових джерел вдалося встановити відповідність багатьох культур доби раннього заліза окремим первісним етносам, є вагомі підстави ретроспективно поширити цю закономірність на час виникнення аналогічних культурних спільнот. Інакше кажучи, схоже, що археологічні культури первісної доби з фінального палеоліту до доби розкладу первісності є слідами існування стародавніх етносів¹.

Отже, з моменту свого виникнення, великі блоки етнокультурної неперервності поступово і неминуче розпадалися на локальні етнокультурні спільноти, слідами яких були окремі культури фінального палеоліту та мезоліту. Як правило, вони охоплювали угіддя кількох споріднених племен і входили до певної культурної області, яка фактично, являла собою рештки якогось блоку первісної етнокультурної неперервності.

Таким чином, масова кристалізація локальних культур, територія яких мала діаметр до кількох сотень кілометрів і відповідала угіддям одного, чи значно частіше, кількох мисливських племен, почалася у фінальному палеоліті. Найвідоміші серед них, згадані культури: Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Азиль, Шан-Коба, Осокорівка та ін. І сталося це в процесі розпаду блоків первісної етнокультурної неперервності, які стадіально передували цим більш розвиненим етнічним утворенням кам'яної доби. Ця первинна етнічна диференціація людства на великі блоки первісної неперервності розпочалася з поширення екзогамії в найдавніших суспільствах *Homo sapiens* десь на початку пізнього палеоліту.

Очевидно, не випадково саме в цей час з'явилися великі за територією культурні спільноти, які багато чим нагадують пізніші блоки первісної неперервності, відомі по більш дослідженим культурним областям фінального палеоліту та мезоліту. Маються на увазі такі пізньопалеолітичні спільноти, як Орін'як, Солютре, Граветт, віллендорфсько-костенківська єдність, Епіграветт, що датуються часом від 40 до 13 тис. років тому і нагадують згадані великі за територією єдності пізнішого часу (область культур з наконечниками на пластинах, Постсвідер, Дювенсі тощо). Якщо так, то згадані культурні спільноти початкової та розвиненої доби пізнього палеоліту також могли бути схожими на фінальнопалеолітичні блоками первісної етнокультурної неперервності².

Механізм їх виникнення, мабуть, в цілому нагадував описаний вище. Разом з тим була й певна специфіка. Схоже на їх формування вплинула гіперзональність прильодовиків'я, яка полягала у відсутності чіткої диференціації природних зон та у відносній однорідності прильодовикової фауни та флори в межах усїєї перигляціальної зони. Це, в свою чергу, знімало багато природних обмежень для розселення культурно спорідненого населення. Схоже саме гіперзональність була однією з причин значних розмірів згаданих культурних спільнот пізнього палеоліту.

Труднощі виділення в межах Солютре, Орін'яку, Граветту чи Епіграветту окремих локальних культур, властивих фінальному палеоліту чи мезоліту, очевидно пояснюються не лише меншою вивченістю предмета через його віддаленість у часі. По-перше, етнічна диференціація людства на той час тільки зароджувалася, а тому й не могла проявитися в яскравій формі. По-друге, самі блоки первинної етнокультурної неперервності тільки-но сформувалися, а їх локальні складові ще не встигли набути власної етнічної своєрідності. До того ж в умовах дуже низької щільності прильодовикового населення (менше 1 чол. на 100 кв. км) та наявності безлюдних територій, інтенсивність соціальних процесів, у тому числі й

¹ Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. – № 2.– 2000. – С. 8.

² Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. – № 2.– 2000. – С. 4 – 10.

етногенетичних, була значно меншою ніж пізніше. По-третє, примітивна матеріальна культура просто не фіксувала етнічну специфіку її носіїв. З розвитком останньої етнічні особливості людських спільнот почали краще відбиватися в археологічному матеріалі.

Таким чином, етнічна диференціація, як одна з визначальних ознак *Homo sapiens*, є продуктом специфічного механізму відтворення цього виду гомінід, а саме екзогамії. Поява екзогамних общин *Homo sapiens* в Європі близько 40 тис. р. тому археологічно фіксується поширенням перших блоків етно-культурної неперервності ранньої пори верхнього палеоліту (Солютре, Орін'як, Граветт, Віллендорф, Епіграветт). На зміну цій найдавнішій формі етнічного поділу людства в останні тисячоліття палеоліту близько 12 тисяч років тому поширюються справжні археологічні культури (Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Азиль, Шан-Коба, Осокорівка та ін.), які очевидно склалися з кількох споріднених племен, кожне з яких мало тенденцію утворити окремий локальний варіант певної культури¹.

Такий тип етнічної диференціації, що археологічно фіксується культурами, які займають територію у кілька сотень кілометрів діаметром і складаються з кількох локальних варіантів, за даними археології встановився у фінальному палеоліті, і проіснував протягом мезоліту, неоліту, доби бронзи та раннього заліза до епохи розкладу первісного суспільства.

Більшість археологів вбачає в археологічних культурах первісності, починаючи з кінця палеоліту до епохи становлення цивілізації, сліди стародавніх етнічних спільнот. Культури кам'яної доби відрізняються одна від одної своєрідними формами крем'яних знарядь. Починаючи з неоліту головною культуро-диференціюючою ознакою є орнаментация та форма глиняного посуду. Найбільш показовою, культуровизначальною ознакою спільнот пізнього палеоліту і мезоліту є форма наконечників металю озброєння (стріл, дротиків). Так найдавнішій культурній спільноті *Homo sapiens* Орін'яку (42-30 тис. р. тому) властиві кістяні наконечники металю списів з розщепленою основою, які оснащувалися дрібними мікроплатівками з притупленим краєм типу Кремс-Дюфур (Рис. 2). Як зазначалося носіями цієї культури були перші в Європі *Homo sapiens*, які певний час мешкали поряд з пізніми неандертальцями, які були носіями крем'яних індустрій Селет, Шательперрон, Улуццо та ін (Рис. 3).

Гравет Західної та Центральної Європи (30-20 тис. р. тому) характеризується довгими вістрями з круто ретушованою прямою спинкою (Рис. 2). Солютрейській культурі (20-17 тис. р. тому) властиві двобічно оброблені крем'яні наконечники (Рис. 2), а віллендорфській (28 – 20 тис. р. тому) наконечники з виїмками (Рис. 2). Від 20 до 12 тис. років тому в Європі панує епіграветська культурна традиція, якій властива велика кількість дрібних пластинок з притупленим краєм, що вставлялися в пази кістяних наконечників металю списів.

В наступну за палеолітом мезолітичну епоху (10-7 тис. р. тому) етно-культурний поділ стає чіткішим. В Європі відомо кілька десятків мезолітичних культур, а в Україні близько десяти. Вони відрізняються одна від одної своєрідними формами крем'яних знарядь, і перш за все формами наконечників стріл (мікролітів) (рис. 4).

Відповідно до природно-зональної диференціації територія України починаючи з пізнього палеоліту ділилася на дві головні культурно-історичні провінції: південну надчорноморську степову і північну лісостепову. Якщо в Надчорномор'ї жили степові мисливці на бізонів та коней, то північ України входила в зону мисливців на мамонтів, яка починалася у Центральній Європі і тяглася на схід через південь Польщі, північ України на Верхній Дон. Головні об'єкти полювання мамонт на півночі і бізон на півдні визначали неповторність цих окремих світів первісних мисливців, кожен з яких мав своєрідну економіку, спосіб життя, матеріальну та духовну культуру. Не зважаючи на своєрідність півдня і півночі України, переважна більшість пізньопалеолітичних стоянок України (Мезин, Межирічі, Добранічівка, Гінці, Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка та ін.) належить до відносно єдиної епіграветської культурної традиції обробки кременю. Епігравет або мікрогравет, як його стали називати останнім часом, як і інші вже згадувані великі блоки етнокультурної

¹ *Залізник Л.Л.* Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // *Археологія.* – № 2.– 2000. – С. 9.

неперервності пізнього палеоліту Європи, поки що не піддається членуванню на окремі культури.

У фінальному палеоліті (13-10 тис. р. тому) поділ України на північну Поліську і південну Надчорноморську провінції залишається. Однак поряд з ними почала формуватися також південно-західна культурно-історична провінція України. Саме вони ось уже 12 тис. років значною мірою визначають етнічні процеси в регіоні¹.

Культурно-історичні провінції України у первісну добу

Як усі великі країни Європи Україна складається з кількох великих регіонів з власними напрямками етно-культурних зв'язків. Аналіз археологічних матеріалів свідчить, що три головні культурно-історичні провінції України почали формуватися ще у кінці палеоліту і проіснували протягом первісної доби, середньовіччя та новітніх часів.

Етнічну історія кожного регіону значною мірою визначає розташування та природна своєрідність останнього. Україна -одна з найбільших країн Європи. Її окремі землі належать до різних природних зон і здавна контактують з різними культурно-історичними центрами Євразії. Тому на українських теренах з первісних часів простежуються три провінції, які за своїми етногенетичними зв'язками були спрямовані в різні напрямки. Північно-Західна (Полісся і прилеглі регіони Волині, Прикарпаття та Поділля) розвивалися в тісних контактах з Південною Балтією; Південно-Західна Україна перебувала під балканським впливом, а степи Південного Сходу та Півдня нашої батьківщини довго являли собою західну периферію великого азійського світу скотарів-номадів² (рис.5).

Зазначимо, що така культурна строкатість не є унікальною і властива всім великим країнам світу. Наприклад, в Європі різний напрям культурно-історичних зв'язків здавна мали регіони Франції, Німеччини, Угорщини, Польщі, Росії. Спробуємо прослідкувати за даними археології час зародження та історію розвитку згаданих культурно-історичних провінцій України, які визначали напрямки міграцій та розвиток етнічних процесів в регіоні з кінця льодовикової доби.

Поліська низовина, що займає північ України та південь Білорусі, у природно-географічному сенсі являє собою східну частину Великої Європейської низовини. Остання простяглася від Англії до Середньоруської височини на 2,5 тис. км. Вона характеризується специфічними, досить однорідними природними умовами: помірним, відносно вологим кліматом, низьким, плоским рельєфом з піщанистими ґрунтами, численними ріками та болотами, суцільними змішаними лісами. Археологічні матеріали дозволяють говорити про стійкі культурні зв'язки первісного населення Полісся зі своїми західними сусідами, мешканцями згаданих низин Південної Балтії починаючи з кінця льодовикової доби.

Початок формування північно-західної або балтійської провінції тісно пов'язаний з грандіозними природно-кліматичними змінами, зумовленими деградацією Скандинавського льодовика. За останні 12 тис. років археологами простежено не менше 15 міграційних хвиль із заходу на Полісся, Волинь, Поділля, Прикарпаття. За даними археології ці процеси розпочалися принаймні з доби північного оленя, тобто фінального палеоліту, коли 13 тис. р. тому Балтійський басейн звільнився від крижаного щита Скандинавського льодовика. В його тілі були скуті величезні маси води, тому рівень світового океану був на десятки метрів нижчим від сучасного. Північного моря між Британією та Скандинавією не було, а на його місці простиралася велика низина – Північморський континент. У цей час через природно-кліматичні зміни в Європі вимерли мамонти, екологічну нішу яких зайняли північні олені. Тому фінальний палеоліт Європи отримав назву доби північного оленя.

Безкраї низини, що простяглися на 2500 км від Британії на заході до Десни на сході, вкрилися холодними тундростепами з незліченними стадами північних оленів і стали придатними для заселення прильодовиковими мисливцями з півдня. Нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи просунулися з Паризького басейну на північ і взяли участь у формуванні культур Гамбург, а трохи пізніше Лінгбі Західної Балтії. Певні археологічні

¹ Залізник Л.Л. Від склавинів до української нації. – К.,1997. – С. 24–39.

² Там само.

матеріали дають підстави говорити про міграцію гамбурзької людності близько 12 тис. р. тому з Північнонімецької низини на схід до басейнів Вісли, Німану, Прип'яті. Більш впевнено можемо говорити про переселення на схід носіїв лінгбійських культурних традицій. Різде похолодання близько 11 000 р. тому спричинило відхід лінгбійського населення із Західної Балтії у південно-східному напрямку і його далеку міграцію через Північнонімецьку, Польську, Поліську низовини, басейни Німана та Верхнього Дніпра, аж до витоків Волги. Лінгбійська хвиля, судячи зі знахідок характерних вістер, на початку у цей час прокотилася і через Українське Полісся¹ (рис. 6).

На лінгбійській генетичній основі в останнє тисячоліття льодовикової доби (IX тис. до н.е.) сформувалося 3 споріднені культури мисливців на північного оленя з наконечниками стріл на пластинах. Маються на увазі Аренсбург Північної Німеччини, Свідер басейнів Вісли, Прип'яті та Німану та Красносілля Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра. Численні стоянки цих археологічних культур відомі в Українському Поліссі². Для кожної з них властивий свій тип крем'яних виробів і перш за все наконечників стріл на пластинах. Для Лінгбі – великі черешкові, для Аренсбургу та Красносілля – малі черешкові, для Свідеру – черешкові та верболисті з підтескою черешка з черевця.

У кінці льодовикової доби мисливці на оленя культурної спільноти з наконечниками на пластина були найпівнічнішими мешканцями Європи. Саме ці нащадки масивних кроманьйонців прильодовикової Європи заселили північ континенту, що на грані плейстоцену та голоцену звільнилася від льодовика. Після різкого потепління, викликаного проривом холодних вод Балтійського льодовикового озера в океан (так звана Біллінгенська катастрофа 8213 р. до н.е.), західне узбережжя Скандинавії звільнилося від криги. Сюди з Північноморського континенту просунулася людність аренсбурзької культури. Це переселення нащадків лінгбійських мисливців стимулювалося поступовим затопленням суші між Британією і Данією через швидке танення льодовика і підняття рівня світового океану.

Другий потік мігрантів на північ Східної Європи обходив Балтію зі сходу. Це були свідерські мисливці на північного оленя басейнів Німану і Прип'яті. Вони мігрували на північ слідом за об'єктом полювання, який через підняття температур просувався північніше. Нащадки свідерських мисливців протягом раннього мезоліту (8000-6000 р. до н.е.) заселили північ Східної Європи від Фінляндії та Естонії до північного Уралу (рис. 7). На їх базі сформувалася група мезолітичних постсвідерських культур тайгової смуги Східної Європи. Про це свідчать численні археологічні матеріали і перш за все генетична спорідненість крем'яного інвентарю найдавніших мезолітичних мешканців лісової смуги Східної Європи з виробами свідерської культури Полісся, басейнів Німану та Вісли³.

Схоже, що нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи, що на грані палеоліту та мезоліту просунулися західним узбережжям Скандинавії на північ були пращурами саамів, а постсвідерці півночі Східної Європи стали підґрунтям формування фінських та угорських народів. Саме так можна інтерпретувати дані палеоантропології та новітніх генетичних досліджень ДНК народів Європи. Вони свідчать, що саами і фінські народи півночі Східної Європи хоча й окремі, але споріднені популяції європейського походження, генетично пов'язані з архаїчними кроманьйонцями прильодовикової Європи⁴. Їхній генотип західний європейський, а не східний сибірський.

За даними палеоантропології першими післяльодовиковими мешканцями півночі Східної Європи були масивні, широколиці європеїди архаїчного типу, морфологічно спорідненого з кроманьйонцями верхнього палеоліту Європи. Маються на увазі антропологічні матеріали з найдавніших поховань Оленячого Острова на Онезькому озері,

¹ Залізник Л.Л. Первісна історія України.- К., 1999. – 264 с. – С. 41, 208 – 216.

² Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989; Залізник Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 133 – 145.

³ Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989. – С. 80 – 89; Залізник Л.Л. Первісна історія України.- К., 1999.- 264 с. – С. 232 – 248; Сорокин А.Н. Бутовская мезолитическая культура.- М., 1990; Кольцов Л.В., Жилін М.Г. Мезолит Волго-Окского междуречья. Бутовская культура.- М., 1999.

⁴ Cavalli-Sforza L. e.a. The History and Geography of human Genes.- Princeton, 1994.

Звейнієкі 2 в Латвії, Попово на Архангельщині¹. Такі антропологічні особливості далеких попередників фінських народів тайгової зони Східної Європи пояснюються їх генетичним зв'язком з людністю свідерської культури, яка через культуру Лінгбі була пов'язана з прильодовиковими мисливцями Європи².

З кроманьйонцями Мадлену Франції через ту ж культуру Лінгбі схоже були генетично пов'язані і перші мешканці півночі Скандинавії, які були далекими пращурами саамів. Не випадково антропологічний тип та генетика саамів споріднює їх з деякими найбільш архаїчними популяціями сучасного населення Європи, які фахівці вважають далекими нащадками прильодовикового населення палеолітичної Європи. Маються на увазі альпідний тип Центрального масиву Франції, Альп, Апенін, деякі групи басків, ірландців, валійців³.

Сліди протофінського мовного субстрату в кельтських (ірландська, валійська, бретонська) та германських (англійська, німецька) мовах⁴ свідчать про дуже давні контакти протофінів з аборигенами Центральної та Західної Європи. На нашу думку це сталося ще у фінальному палеоліті 13-10 тис. р. тому, коли на великих Європейських низинах від Британії до Полісся на основі Мадлену Західної Європи склалася культурна спільність культур з наконечниками стріл на пластинах (Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля). Після різкого потепління 10000 р. тому ці носії протоуральських діалектів рушили на північ в обхід Балті двома шляхами. З Північноморського континенту норвезьким узбережжям на у Лапландію просунулися пращури саамів. З басейнів Вісли, Німану та Прип'яті через Східну Балтію на північний схід рухалися далекі пращури фінів та угрів. Полісся було одним з резервуарів, з якого розселилися на північ Східної Європи свідерські носії протофіноугорських діалектів (рис. 7).

Отже, відступ льодовика та різке потепління близько 10 тис. р. тому призвели до відходу свідерських мисливців на північного оленя Полісся у північно-східному напрямку. Холодні лісотундри зі стадами північного оленя, що за часів зледеніння вкривали Полісся, заросли сосново-березовими лісами з нестадною лісовою фауною (тур, лось, благородний олень, кабан), що створило сприятливі умови для розвитку лісового мисливського господарства. Швидке танення льодовика призвело до різкого підняття рівня світового океану і затоплення Північноморського континенту. Мезолітичні мисливці Західної Балтії змушені мігрувати через Польську низину у східному напрямку. Так на самому початку голоцену із заходу в Полісся просунулися лісові мисливці культурної області Дювенсі, що лишили в басейні Прип'яті пам'ятки ранньомезолітичної кудлаївської культури⁵ (рис. 8).

Близько 8 тис. років тому через трансгресію Балтійського моря з Ютландії та Північної Німеччини почали розселятися у східному напрямку носії культурних традицій Маглемезе. На цьому генетичному підґрунті в басейнах Вісли, Прип'яті та Німану постала пізньомезолітична яніславицька культура. На сході ця людність досягла Сіверського Дінця, а на півдні Надпорожжя⁶ (рис. 9).

Численні неолітичні могильники VI-V тис. до н.е. Середнього Подніпров'я та Надпорожжя (Василівка III, Вовниги, Олександрія, Ясиновате, Вільнянка, Микільське тощо) містять випростані масивні кістяки північних європеїдів⁷. Вони належать до вовницького

¹ Денисова Р.И. Антропология древних балтов.-Рига., 1975; Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк) .- М.,1966; Ошибкина С.В. Мезолитические погребения Восточного Прионежья.- Археологические вести.-№ 3.-Спб., 1994. – С. 55; Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи.- К., 1999. – С. 244.

² Залізняк Л.Л. Первісна історія України.- К., 1999. - 264 с. – С. 244; Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. – № 2.– 2000. – С. 4 – 10; Залізняк Л.Л. Палеоліт та цивілізаційна концепція Шпенглера-Тойнбі // Археологія. – № 2.– 2001. – С. 3 – 9.

³ Тищенко К. Мовні свідчення протофінської присутності у Західній Європі // Етнічна історія народів Європи. – Вип.9. – К., 2001. – С. 78.

⁴ Тищенко К. Мовні свідчення протофінської присутності у Західній Європі // Етнічна історія народів Європи. – Вип.9. – К., 2001. – С. 79 – 81.

⁵ Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991; Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997.

⁶ Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991; Залізняк Л.Л. Передісторія України X –V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 170, 184 – 192, 217.

⁷ Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа.-К., 1991.

антропологічного типу і мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії VI-IV тис. до н.е. (Ведбек, Ертебелле, Скотехолм тощо)¹ (Гохман, 1966, Кондукторова, 1973). Отже, антропологічні дані підтверджують висновки археологів про міграцію у VI-V тис. до н.е. мешканців Західної Балтії у південно-східному напрямку через Польську та Поліську низовини у Середнє Подніпров'я. Переконливі археологічні та антропологічні дані свідчать про участь цих прибульців з Балтії у формуванні дніпро-донецької культури басейнів Прип'яті та лісостепоного лівобережжя Дніпра у V тис. до н.е. (рис. 10). Ця північноєвропеїдна людність, яка у VI-V тис. до н.е. заселили Лівобережжя Дніпра та Надпорожжя, в умовах аридизації клімату, під впливом Трипілля поступово опанувала навички скотарства. Вона стала підґрунтям найдавніших індоєвропейців – середньостогівської і споріднених з нею енеолітичних культур Лівобережжя Дніпра².

Показово, що до згаданого прориву мисливської людності Полісся в південно-східному напрямку на лівобережжя Дніпра у VI-V тис. до н.е. південний кордон балтійських спільнот кам'яної доби X-VI тис. до н.е. в цілому збігався з південним кордоном Північнонімецької, Польської та Поліської низин.

Протягом наступної неолітичної доби на північ України із заходу котилися ще три хвилі мігрантів. У V тис. до н.е. через Південну Польщу в обхід Карпат з півночі на Волинь та у Подністров'я просунулися носії центральноевропейської культури лінійно-стрічкової кераміки Подунав'я. У IV тис. до н.е. до Полісся із заходу докотилася хвиля носіїв культури лійчастого посуду, а в III тис. до н.е. – кулястих амфор (рис. 11). Останні, очевидно, вже були індоєвропейцями і про них будемо говорити в наступних розділах.

Отже, дані археології переконливо свідчать, що протягом фінального палеоліту, мезоліту та неоліту із заходу в Полісся прокотилося принаймні вісім хвиль мігрантів. Серед них людність культур Гамбург (XI тис. до н.е.), Лінгбі (X тис. до н.е.), Свідер (IX тис. до н.е.), Кудлаївка (VIII тис. до н.е.), Яніславиця (VI тис. до н.е.), лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до н.е.), лійчастого посуду (IV тис. до н.е.), кулястих амфор (III тис. до н.е.). Західний напрямок етно-культурних зв'язків Полісся, Волині та Прикарпаття зберігся і в наступні епохи.

За доби енеоліту-бронзи в Полісся, на Волинь та Поділля із заходу котилися хвилі індоєвропейських племен: культури кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської³, яких більшість дослідників вважає пращурами германців, балтів та слов'ян⁴ (рис. 12). В античну добу з Центральної Європи в Західну Україну просунулися кельти, присутність яких підтверджують кельтська ономастика Західної України (наприклад, топонім Галичина).

Міграційні процеси із заходу в Українське Полісся, на Волинь та Прикарпаття відбувалися і в пізніші часи. Мається на увазі прихід сюди з Нижньої Вісли близько 2 тис. років тому людності поморської та підкльошової культур, східних германців вандалів та готів, що лишили на Волині пам'ятки пшеворської та вельбарської культур⁵.

У світлі сказаного експансію у Полісся, на Волинь та в Подніпров'я скандинавських варягів IX-XI ст., Литви, Польщі та Швеції XIV-XVIII ст. можна розглядати як своєрідний, реліктовий прояв дуже давніх культурно-історичних зв'язків Північно-Західної України з Балтією. Зазначимо, що поки що не простежено достатньо масових переселень за первісної доби у зворотному напрямку, тобто з Північно-Західної України в басейн Вісли.

Тісні і дуже давні етно-культурні зв'язки Полісся з Південною Балтією пояснюються належністю цих земель до єдиної природно-ландшафтної зони Великих Європейських низин,

¹ Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк).- М.,1966; Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. – М., 1973.

² Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України.-К., 1994. – С. 97 – 99; Залізняк Л.Л. Передісторія України X –V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 316 – 318.

³ Давня історія України. – Т. 1. – К., 1997. – С. 268 – 271, 389 – 395, 406.

⁴ Максимов С.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III-I тис. до н.е. // Археологія. – 1994. – №4. – С. 69 – 83.

⁵ Давня історія України. - Т.2. – К., 1995. – С. 23 – 26; Бірбрауер Ф. Готи в I-VII ст.: територія розселення та мандрівні шляхи за археологічними джерелами // Археологія. – 1995. – №2. – С. 32 – 51.

що простяглися від Темзи до Десни. Менш впевнено можна говорити про причини вражаюче постійного напрямку міграційних процесів у згаданій зоні починаючи з кінця палеоліту по середньовіччя включно, а саме із заходу на схід, а не навпаки. Схоже міграції мисливської людності кам'яної доби на схід були зумовлені природно-кліматичними змінами на рубежі плейстоцену та голоцену, зокрема затопленням великих ділянок суші на місці сучасного Північного моря та в Західній Балтії¹. Крім того, лісова зона Східної Європи з її нечисленним мисливським населенням за первісної доби грала роль своєрідного величезного резервуару для відтоку надлишків людності з більш розвинених регіонів помірної зони Центральної та Західної Європи.

Отже, починаючи з кінця льодовикової доби міграції з заходу були визначальним фактором етнокультурних процесів у Північно-Західній Україні. Саме ці землі були прабатьківщиною слов'янства та українців зокрема. Таким чином, маємо підстави говорити про західні етногенетичні корені цих народів. Недаремно ближчими етнокультурними родичами слов'ян є їхні північно-західні сусіди балти та германці. Серед археологів здавна панує думка про праслов'янський характер археологічних культур Північно-Західної України починаючи від шнуровиків бронзової доби, тобто з кінця III тис. до н.е.². Праслов'янською вважав тшинецько-комарівську культуру Полісся II тис. до н.е. Б.О.Рибаків.

Географічна позиція Північно-Західного Надчорномор'я та Подністров'я зумовила тісні і дуже давні етно-культурні контакти цього регіону з Центральною Європою, Балканами, а через них - з Близьким Сходом. Археологічно цей зв'язок простежується вже з кінця льодовикової доби. У фінальному палеоліті тут з'являються стоянки типу Білолісся, найближчі аналогії і генетичне коріння яких дослідники бачать в епіграветі Подунав'я³. Однак особливо тісні зв'язки провінції з Подунав'єм та Балканами встановлюються у зв'язку з «неолітичною революцією», що сталася на Близькому Сході 10-7 тис. р. тому.

Деградація Скандинавського льодовика привела до радикальної зміни циркуляції повітряних мас над Великим Середземномор'ям та Європою. Вологі циклони з Атлантики, що зрошували у кінці льодовикової доби Північну Африку та Близький Схід, перемістилися північніше, що започаткувало утворення великих пустель (Мароканської, Сахари, Лівійської, Аравійської Сирійської). Зумовлене аридизацією клімату різке зниження біомаси природного оточення призвело до кризи мисливського господарства. Опинившись на грані вимирання, первісна людність Близького Сходу у VIII-VII тис. до н.е. перейшла до відтворюючого господарства (землеробства і скотарства). Значне поліпшення харчування внаслідок цієї неолітичної революції зумовило демографічний вибух в регіоні. Надлишки населення із Сирії та Палестини розселяються в Аравію та Північну Африку, з передгір'їв Загросу – в Центральну Азію, Іран, Індію, а неолітична людність Півдня Анатолії розселяється на захід на Балкани.

Неолітичні колоністи принесли з собою власну культуру, мову, а головне навички відтворюючого господарства разом з доместикованими вівцями, козами, пшеницею, ячменем. Мігранти з Анатолії у VII тис. до н.е. започатковують так званий докерамічний неоліт Фесалії (Східна Греція). Звідси вони розселяються на північ у Подунав'є і далі долиною Дунаю в Центральну Європу і на схід на Правобережну Україну з її родючими ґрунтами (рис. 13).

Ранньоземлеробська колонізація Європи з Близького Сходу у VIII-VI тис. до н. е. відбувалася за принципом «набігаючої демографічної хвилі»⁴. Перехід до відтворюючої економіки поліпшував харчування населення і зумовлював демографічний вибух. Надлишки людності розтікалися в пошуках придатних для землеробства ґрунтів на території, де

¹ Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – С. 29.

² Максимов С.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III-I тис. до н.е. // Археологія. – 1994. – №4. – С. 69–83.

³ Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: поиски и находки. – К., 1980, С. 90–109.

⁴ Renfrew, C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. London: Pimlico, 1987. – 346 p. – p. 150.

відтворююче господарство ще не було відоме. Оскільки щільність мисливського населення Європи була в десятки разів меншою, а культурний розвиток незрівнянно нижчим, порівняно з неолітичними прибульцями, первісні мисливці-аборигени не могли суттєво вплинути ні на культуру, ні на антропологію балканських колоністів.

Археологічні та антропологічні дані свідчать, що ранні землероби Балкан та Подунав'я майже не контактували з мисливцями-аборигенами. Нечисленне і відстале мисливсько-рибальське населення схоже поглиналося, а можливо і знищувалося прибульцями з півдня. Як наслідок, на землях Південної та Центральної Європи відбувалася повна зміна не тільки господарства, культури, але й антропологічного типу населення. Якщо автохтонна мисливська людність Європи була носієм масивного, кроманьйонського антропологічного типу, то найдавніші землероби Балкан та Подунав'я були грацильними середземноморцями.

Схоже, що процес неолітичної колонізації Європи не був одноразовою акцією і складався з кількох хвиль мігрантів, що рухалися з Півдня Малої Азії на Грецію і далі через Подунав'є у Центральну Європу. Археологічні дані свідчать про чотири хвилі неолітичних колоністів, що просунулися через Подунав'є в Україну.

Першими з Нижнього Подунав'є на Одещину десь у VII тис. до н.е. прийшли носії гребениківської культури (рис. 14). Її крем'яний інвентар, що характеризується плоскими нуклеусами для правильних відтискних пластин та симетричними трапеціями, близький до крем'яних виробів докерамічного неоліту Фесалії VII тис. до н.е. Це дає підстави вважати гребениківську людність першою, протонеолітичною хвилею мігрантів з Балкан через Подунав'є у Південно-Західну Україну¹.

Найдавніша неолітична кераміка з'явилася в лісостепах Правобережної України з новою хвилею неолітичних прибульців – людністю культури Криш. Під її впливом з території Молдови на автохтонів долини Дністра та Південного Бугу у кінці VII тис. до н.е. виникла найдавніша неолітична культура України буго-дністровська (рис. 14). Про балканське коріння цього явища свідчить характерна лінійна орнаментация на посуді та властивий балкано-дунайському неоліту набір зернових (пшениця-емер, ячмінь, горох).

Третя хвиля неолітичних колоністів близькосхідного походження – людність культури лінійно-стрічкової кераміки – прийшла на Волинь та Верхнє Подністров'є, на відміну від попередніх, не з Нижнього, а з Середнього Подунав'я через Південну Польщу в обхід Карпат з півночі у V тис. до н.е. (Рис. 14). Про близькосхідне коріння цього явища свідчить відповідний набір зернових, характерний орнамент посуду, східносередземноморський («вірменоїдний») антропологічний тип населення².

Однак остаточно аграрна економіка затвердилася на чорноземах Правобережної України лише у V-IV тис. до н. е. з приходом сюди з Нижнього Подунав'я та басейну р.Серет носіїв культури Кукутені-Трипілля. Враховуючи неабияку популярність Трипілля серед української громадськості і навіть спроби довести, що трипільці були українцями, зупинимося на цьому явищі докладніше.

Економічною основою цієї яскравої археологічної культури України було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців носило перелогову форму. З виснаженням землі трипільці переселялися все далі на схід, внаслідок чого поступово колонізували всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра.

Трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою демонструють типовий приклад балканської домобудівної традиції. Численні глиняні статуетки жінок з поселень трипільців, як і їхній посуд, теж переконливо вказують на балканські корені культури (рис. 15). Про це ж свідчить і їхній середземноморський антропологічний тип. Він реконструюється за досить нечисленними скелетними рештками самих трипільців, багатою ранньотрипільською реалістичною глиняною пластикою,

¹ Залізник Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 183.

² Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. Epoka kamienia na ziemiach Polskich // Państwowe wydawnictwo naukowe. – Warszawa, 1977. – 264 s.

антропологічним дослідженням остеологічних матеріалів неолітичних могильників Балкан та Подунав'я, зокрема культури Кукутені Румунії¹.

Трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації. Цивілізацією називають такий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста, писемність і держава. Величезні поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які нараховують до 3 тис. жител і займають площу 200-400 га, поправу вважаються протомістами. Населення цих племінних центрів з концентричним плануванням жител мабуть перевищувало 10 тис. чоловік, однак не мало справжньої міської структури (цитадель, спеціальні адміністративні, громадські та культові будівлі тощо).

Складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі винайдення і поширення письма. Отже, трипільські протоміста та складна знакова система дають підстави вважати Трипілля протоцивілізацією, що зароджувалась паралельно з найдавнішими містами-державами Близького Сходу. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не вдалося через певні вади їхньої економіки та природні негаразди, що спіткали суспільство в кінці IV тис. до н. е.

Екстенсивна перелогова система орного землеробства зумовила спочатку заселення, а потім виснаження трипільцями всіх придатних для їхньої господарської системи чорноземів Правобережної України. Зміни клімату у бік зростання його посушливості довели до колапсу трипільської землеробської економіки, яка була фундаментом протоцивілізації Трипілля.

Вичерпання можливостей екстенсивного землеробства, знищення лісів на значних обширах, які перетворилися на потенційні пасовиська, поширення степів у зв'язку з аридизацією клімату у кінці IV тис. до н.е.² стимулювали підвищення ролі відгінного скотарства у трипільському господарстві. Все це створило умови для заселення їхніми нащадками Полісся, заплави Дніпра, надчорноморських степів. Ці події, що сталися близько 5 тис. років тому знаменували собою кінець існування культури.

Значення останньої для стародавньої історії України полягає в тому, що саме з нею пов'язана остаточна перемога відтворюючої економіки на землях України у IV тис. до н. е.

Отже, в VI-IV тис. до н. е. в лісостепах Правобережної України розвивалися ранньоземлеробські культури (буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська), тісно пов'язані зі світом найдавніших в Європі балканських землеробів. На північ від них у Поліссі та в Подніпров'ї жили місцеві мисливці та рибалки. Перехід до неоліту цього населення стався під впливом буго-дністровської людності, яка в V тис. до н. е. відходила у північно-східному напрямку під тиском нових хвиль неолітичних колоністів з балкано-дунайського регіону (культури лінійно-стрічкової кераміки, Трипілля). Під культурним впливом буго-дністровців Правобережжя тут постало кілька мисливсько-рибальських неолітичних культур: німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Київщини та дніпровського Лівобережжя, сурсько-дніпровська Надпорожжя та Приазов'я (рис. 14).

Деякі наукові дані, перш за все археологічні, дають підстави конкретизувати напрям генетичних зв'язків балканського неоліту, і зокрема його українського прояву трипільської культури, з конкретними етнічними спільнотами Близького Сходу. Маються на увазі хатти Південної Анатолії та споріднені з ними хурити верхів'їв Тигрісу та Євфрату (рис.13). До VI тис. до н.е. прахатти Анатолії та прахурити верхів'їв Євфрату та Закавказзя склали єдину мовно-культурну анатолійсько-кавказьку спільноту. Оскільки неолітична колонізація Балкан та Подунав'я відбувалася саме з Анатолії, то в балканському неоліті прослідковується потужний хатто-хуритський вплив. Вважається, що ранньонеолітичні культури Балкан, представлені докерамічними шарами Пресескло Фессалії, Криш-Старчево Подунав'я і Молдови, можливо, культурами Гребеники та буго-дністровською України VII-VI тис. до н.

¹ Потехина И.Д. Население Украины эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. – К., 1999. – С. 147, 162.

² Кременецкий К.В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской Равнины. – Москва, 1991. – С. 175.

е.¹, розвивалися під впливом ще нерозчленованої хатто-хуритської спільноти Близького Сходу.

У VI тис. до н.е. анатолійсько-кавказька єдність Близького Сходу розпалася на західну прахатську та східну прахуритську частини. З цього часу на базі південноанатолійського центру зародження відтворюючого господарства формувалася власне хатська протоцивілізація. Прахатти півдня Малої Азії в VII-VI тис. до н.е. створили протоцивілізації Хаджілар та Чатал-Гуюк, під впливом яких зародилися і розвивалися пізніші культури балкано-дунайського неоліту V-IV тис. до н.е. (Караново II, III, Вінча, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля та ін.²

Провідний радянський фахівець з стародавньої історії Передньої Азії І.М.Д'яконов³ вважав "археологічно доведеним, що починаючи від неоліту до ранньої бронзи суспільство Балкан було типологічно подібним з гірсько-периферійним суспільством стародавнього Близького Сходу". Аналіз господарства, домобудівництва, матеріальної та духовної культур, орнаментів, скульптури, неолітичних культур Балкан, Нижнього Подунав'я, Правобережної України (Караново, Хамаджія, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля тощо) вказує на виразні малоазійські паралелі⁴. Про південноанатолійські витоки Балканського неоліту свідчить його набір культурних рослин⁵, типологія найдавнішої балканської кераміки⁶, дані балканської гідронімії⁷, деякі особливості грецької мови⁸.

Генетичний зв'язок балканського неоліту, а через нього і культури Кукутені-Трипілля, з південно-анатолійським (прахаттським) центром неолітизації (Рис. 13) дає підстави для припущення, що згадані найдавніші землероби Балкан, Нижнього Подунав'я та Правобережної України в етно-мовному відношенні скоріш за все були споріднені з прахаттами. Саме цими зв'язками, на нашу думку, пояснюється наявність в Балкано-Дунайському регіоні дуже архаїчної малоазійської гідронімії, виявленої Т.Гамкрелідзе і В.Івановим⁹. Про це свідчать сліди лінгвістичних контактів праїндоевропейців з прахаттами, які на думку згаданих авторів мали місце не пізніше V тис. до н.е. Індоевропейці, які формувалися під сильним впливом балканського неоліту, саме від нього отримали разом з навичками землеробства і тваринництва деякі сільськогосподарські хатто-хуритські терміни¹⁰, про що докладніше буде сказано далі.

Однак, як переконливо показав В.Ілліч-Світич, в індоевропейських мовах є значний пласт аграрної лексики не тільки хатто-хуритів, а й інших близькосхідних народів — афразійців, шумерів, еламців¹¹. На нашу думку ця близькосхідна термінологія перейшла до індоевропейської прамови також з балкано-дунайського неоліту. Так що останній не був

¹ Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. — Т.1. — М., 1973. — С. 325; Туттов В.С. Неолит Греции. — М., 1969; Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — С. 290; Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. — К., Фенікс, 1994. — С. 29; Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н.е. — К., 1998. — С. 238.

² Renfrew, C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. London: Pimlico, 1985; Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989. — 402 с.; Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. — К., Фенікс, 1994. — 400 с.

³ Д'яконов И.М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестник древней истории. — №4. — 1982. — С. 16.

⁴ Туттов В.С. Неолит Греции. — М., 1969; Renfrew, C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. London: Pimlico, 1985; Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989. — 402 с.; Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — 442 с.; Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. — К., Фенікс, 1994. — 400 с.

⁵ Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — 442 с.

⁶ Туттов В.С. Неолит Греции. — М., 1969.

⁷ Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Т.1, 2. — Тбилиси, 1984. — 1330 с.

⁸ Салларес Р. Языки, генетика и археология // Вестник древней истории. — №3. — 1998. — С. 128.

⁹ Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Т.1, 2. — Тбилиси, 1984. — 1330 с. — С. 862 — 863.

¹⁰ Старостин С.А. Индоевропейско-северокавказские изоглосы // Древний Восток: этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 152 — 154.

¹¹ Иллич-Свитыч В.М. Древнейшие индоевропейско-семитские контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. — М., 1964. — С. 3 — 12.

монолітно хаттським в етно-мовному розумінні. Очевидно було декілька різноетнічних хвиль неолітичних мігрантів з Близького Сходу на Балкани, що зумовило певну культурну строкатість балканського неоліту. Схоже останній був започаткований і розвивався під впливом кількох споріднених близькосхідних етносів, серед яких домінували прахатти Південної Анатолії, але вірогідно мали місце і прахутирські, афразійські, шумерські, еламські впливи. Сказане повною мірою стосується і трипільської культури Правобережної України, як крайнього північно-східного прояву балканської енеолітичної протоцивілізації, під впливом якої формувалися найдавніші праїндоевропейці лісостепів Східної України¹.

Південно-західні впливи на територію України відчувалися в бронзову добу і особливо посилювалися у I тис. до н.е. На початку доби раннього заліза за даними археології фракійські впливи з Нижнього Дунаю та Подністров'я поширилися далеко на схід до Дніпра. Мається на увазі чорноліська культура, фракійські елементи в якій відзначалися багатьма відомими археологами². Починаючи з VII ст. до н.е. почалася грецька колонізація північного узбережжя Чорного моря. На рубежі нашої ери тут з'являються римські військові гарнізони. Протягом III-IV ст. н.е. всю Правобережну Україну до південного кордону Полісся і частково лівобережний лісостеп займала провінційно-римська черняхівська культура. На думку дослідників, це було переддержавне утворення, в складі якого праслов'яни вперше познайомилися і засвоїли ідею державності.

Слід спеціально підкреслити важливість прогресивного впливу на українські терени греко-римської цивілізації. Завдяки ним мешканці регіону не тільки познайомилися у скіфо-сарматську добу з ідеєю державності, а й взагалі були включені в європейський історичний процес. Адже сучасна європейська цивілізація постала на культурному підґрунті греко-римського світу античності і є його безпосереднім нащадком. Невипадково північно-східні сусіди праукраїнців фіно-угри, які здавна населяли величезні лісові простори від Верхньої Десни до Уралу і Зауралля, не маючи безпосередніх контактів з античною цивілізацією затрималися на стадії первісності. Саме тому вони не створили власної держави, не трансформувалися з народностей у нації і протягом 1 тис. н.е. у своїй більшості були асимільовані східними слов'янами.

Особливо потужно впливав балканський світ на Україну в середньовіччя. Мається на увазі Візантійська імперія, під впливом якої формувалася перша історична українська держава Київська Русь, були закладені підвалини української писемності, літератури та історії, складалося християнське світосприйняття давньоукраїнців. З XV ст. характер впливів на Україну з південного заходу різко змінюється у зв'язку з завоюванням Константинополя турками. Агресія Османської імперії на українські землі тривала до кінця XVIII ст.

Південно-східна степова культурно-історична провінція (рис. 5), судячи з даних археології, почала формуватися з другої половини пізнього палеоліту. Мається на увазі степова господарсько-культурна зона мисливців на бізонів пізнього палеоліту України³. Цей господарсько-культурний тип мисливців на стадних копитних прильодовикових степів добре простежується починаючи з максимуму похолодання 20-18 тис. років тому за матеріалами стоянок Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка II та ін. З цього часу українські степи у культурно-господарському відношенні розвивалися як складова Великого євразійського Степу. Той же культурно-господарський тип мисливців на стадних степових копитних прильодовиків'я у кінці палеоліту простежений не тільки на півдні України, а й на Нижньому Дону (Кам'яні Балки) і навіть у західносибірських степах (Чорноозеря II)⁴.

¹ *Залізняк Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 78 – 101; *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 226 – 240; *Залізняк Л.Л.* Первісна історія України. – К., 1999. – 264 с.

² *Тереножкін А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961.

³ *Борисковский П.И.* Проблемы развития позднепалеолитической культуры степной области // УП Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – М., 1964; *Кротова О.О.* Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія.-№ 1.-1994. – С. 19 – 31; *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 78 – 84.

⁴ *Генинг В.Ф., Петрин В.Т.* Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири. – Новосибирск: Наука, 1985. – 88 с.

У пізньольодовикову добу (20-13 тис. р. тому) в Надчорномор'ї домінує відносно однорідна епіграветська культурна традиція. У фінальному палеоліті (13-10 тис. р. тому) епігравет півдня розпадається на кілька культур, в тому числі шанкобинську Криму та осокорівську лісостепової смуги України. Якщо для першої властиві великі сегменти азильського типу, то для другої – трапеції з ретушованими сторонами та верхньою основою (Рис. 2). Культурні явища, аналогічні тим, що розвивалися на півдні України, у фінальному палеоліті відому по всьому півдню Європи: Франція, Апенніни, Балкани, Кавказ, Близький Схід.

З початком ранньоголоценового потепління 10 тис. р. тому в степах підвищилася роль лісових біоценозів, однак різкої зміни природного оточення, на відміну від територій наближених до Балтії, не сталося. Судячи з матеріалів розкопок мезолітичних стоянок Мирне, Кам'яна Могила у цей час в Північному Надчорномор'ї поширився лісостеповий варіант степової моделі господарської адаптації первісних мисливців. Крем'яний інвентар мезолітичних культур українського степу та лісостепу (кукрецької, донецької), які датуються VIII - VI тис. до н.е., продовжує культурну традицію епігравету попередньої доби, з яким генетично пов'язаний. Згадані кукрецька культура півдня та донецька сходу України мають прямі аналогії в мікролітичних комплексах мезоліту степового Подоння, Поволжжя і навіть Закаспію¹.

З виокремлення скотарства в самостійну галузь економіки, що сталося на півдні України у IV тис. до н.е., навички примітивного відгонного скотарства швидко поширилися по всій смузі євразійських степів та лісостепів. З V-IV тис. до н.е. археологічно простежені стійкі східні культурно-історичні зв'язки українського степу зі скотарським світом Азії.

Північноєвропеїдна людність, яка у VI-V тис. до н.е. заселила Лівобережжя Дніпра та Надпорожжя, в умовах аридизації клімату, під впливом Трипілля поступово опанувала навички скотарства. З постанням у IV тис. до н.е. у лісостепах та степах між Дністром та Дінцем найдавніших скотарських суспільств індоєвропейців (Середній Стіг, Нижня Михайлівка тощо) та їх поширенням степовою зоною далеко на схід (ямна культура), Південно-Східна Україна розвивалася в тісних контактах з євразійським степом².

За доби міді-бронзи (IV-II тис. до н.е.) в українських степах послідовно змінювали один одного найдавніші степовики індо-іранської гілки індоєвропейців з архаїчною відгонною формою скотарства (середньостогівці, ямники, катакомбники, зрубники), які лишили після себе тисячі курганів на півдні України. З початком доби заліза (I тис. до н.е.) Надазов'ям та Північним Надчорномор'ям зі сходу котилися хвилі скотарів-кочовиків (кіммерійці, скіфи, сармати), які також належали до східної іранської або арійської групи індоєвропейців. Скіфи півдня України були органічною складовою відносно єдиного величезного скіфо-сарматсько-масагетського світу євразійського Степу.

З IV по XVIII ст. н. е. з Азії українським степом на захід через кожні 100-200 років плинули нові хвилі азійських номадів, але вже не індоєвропейців, а монголоїдів тюрків. Перша тюрсько-монгольська орда гунів форсувала Дон 370 р.н.е. Після розгрому гунів римлянами та германцями на Католоунських полях у Франції в середині V ст. з півдня України їх витісняють протоболгари. 558 р. зі сходу приходять авари. Рештки болгар були остаточно вигнані 670 р. з Надазов'я та Надчорномор'я у Західне Надчорномор'я хазарами. Після розгрому останніх військами київського князя Святослава 965 р. в українські степи зі сходу вдерлися печеніги. Останні близько 1036 р. поступилися новим тюркським ордам торків та половців. Кипчаків-половців практично знищили монголи у першій половині XIII ст. Кримські татари, які панували на території півдня України до кінця XVIII ст., були уламком татаро-монгольської імперії Чингізидів. Останньою хвилею тюркських кочовиків зі сходу були калмики, які у XVIII ст. просунулися з Центральної Азії на захід у Прикаспій.

Постійний напрямок руху скотарських народів зі сходу на захід пояснюється тим, що європейський степ через вищу вологість клімату має значно густіший і різноманітніший

¹ *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 99 – 106, 212.

² *Залізняк Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 78 – 117; *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 248 – 260.

трав'яний покрив порівняно з сухим азійським. Тому в пошуках кращих пасовиськ для своєї худоби степові номади рухались з Азії в Європу, а не навпаки. Зайве нагадувати, що всі ці хвили войовничих номадів зі сходу справляли потужний вплив на культурно-історичні та етнічні процеси у степовій та лісостеповій Україні.

Традиційна агресивність кочовиків історично закладена в їхній економіці. Великі стада худоби швидко поїдали і витоптували траву, а тому вимагали постійної зміни пасовиськ. Це зумовлювало перманентні конфлікти з сусідами за місця випасу худоби. До того ж кочове скотарство настільки ефективна галузь господарства, що один чабан випасав стадо, яке могло прогодувати кілька сімей. Надлишок чоловіків при постійній загрозі військових сутичок перетворювався у фахових воїнів. Продуктивна скотарська економіка давала змогу кочовим суспільствам утримувати численні збройні сили.

Крім того, рухливий спосіб життя не дозволяв номадам мати постійні ремісничі і культурні центри, які забезпечували їх досконалою зброєю, предметами розкоші, продуктами землеробства (зерном, вином тощо). Останні є обов'язковою складовою раціону всіх скотарів світу. Тому вони вимушені тісно контактувати з осілими, як правило, більш розвиненими, землеробськими суспільствами, які забезпечували номадів продуктами цивілізації. Характер цих контактів далеко не завжди був мирним, а часто здійснювався у формі грабіжницьких збройних нападів войовничих степовиків на миролюбних землеробів, ремісників, торгівців. Згадайте стосунки скіфів з грецькими колоніями Надчорномор'я, гунів та аварів з Європою, печенігів, половців, татаро-монголів з Руссю, кримських татар з козакою Україною.

Отже, Південно-Східна Україна, починаючи з постання тут близько 20 тис. років тому моделі господарської адаптації степових мисливців на бізона, була господарсько-культурною складовою Великого євразійського Степу. З виокремленням скотарства в окрему галузь у IV тис. до н.е український Степ розвивався в умовах тісних культурно-історичних та етнічних контактів з рухливими і агресивними скотарськими суспільствами усєї степової зони Євразії. Як українські степи вважаються західною провінцією степової зони, що простяглася на 2 тис. км. на схід від Надчорномор'я до Монголії та Китаю, так і скотарські суспільства півдня України слід вважати східною периферією євразійського світу степових номадів.

Таким чином, Південно-Західна Україна з кінця льодовикової доби розвивалася під сильним впливом Подунав'я та Балкан. Традиційні західні зв'язки північно-західного регіону, який територіально збігається з прабатьківщиною слов'ян та українців, дають підстави говорити про значні західні впливи на їх етногенез. Протягом останніх 20 тис. років південно-східна провінція традиційно була західною складовою степового світу Євразійського континенту. У пізньому середньовіччі останній породив у Східній Європі кілька надцентралізованих деспотій східного типу: Золота Орда, Московське царство та Османська імперія¹.

Отже, маємо наукові підстави говорити про три культурно-історичні провінції на теренах України (північно-західна, південно-західна та південно-східна), які з кам'яної доби мали постійний напрям етно-культурних зв'язків (рис. 5). Останні були детерміновані природно-географічними факторами, перш за все належністю цих регіонів до певних природних зон та розміщенням на географічній карті Євразії. Судячи з археологічних матеріалів, напрям згаданих культурно-історичних контактів визначився дуже рано у первісну добу і впливає на етнічні процеси та історичні долі регіону протягом усього середньовіччя і навіть останніх сторіч. Трьом культурно-історичним регіонам первісної України відповідають три головні геополітичні провінції України-Руси, козацької та сучасної України. Саме вони визначально вплинули на формування українського етносу.

Про три складові української культури писав Є. Маланюк² в історіософському контексті. На думку дослідника українська культура постала з впливів «варязької мілітарності, античної Еллади та азійського степу». Археологічні матеріали дозволяють

¹ Гумильов Л.Н. От Руси к России. – М., 1992. – С. 293 – 298; Гумильов Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1997.

² Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – С. 11.

конкретизувати це метафоричне твердження і виділити три згадані культурно-історичні провінції України, які за даними археології почали формуватися ще у кінці пізнього палеоліту. Вони були підґрунтям етнокультурних процесів, що протікали в Україні у післяльодовикову добу.

1.2. ПОХОДЖЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ

Індоєвропейці (далі ІЄ) – це група етно-мовно споріднених народів числом близько 200, які протягом останніх шести тисяч років населяють Європу та Західну Азію від Індії на сході до атлантичного узбережжя Європи на заході (рис. 16). Їх етно-мовна спорідненість пояснюється походженням від єдиного пращура, що мешкав на загадковій ІЄ батьківщині, звідки і розселилися пращури різних індоєвропейських етносів.

Розселення індоєвропейців протягом останніх тисячоліть значною мірою зумовило сучасну етно-політичну карту світу (рис. 17). Саме індоєвропейські народи започаткували найбільш успішну в сучасному світі європейську цивілізацію, яка значною мірою визначає розвиток людства останні сторіччя. Цим пояснюється надзвичайна наукова значимість проблеми походження індоєвропейської сім'ї народів для історії людства взагалі та для первісної історії України зокрема. Свого часу Ф.Гегель порівняв відкриття світу індоєвропейських народів з відкриттям Нового світу Христофором Колумбом.

Вагомий внесок індоєвропейських народів в історію та соціально-економічний розвиток людства протягом останніх тисячоліть зробив індоєвропейстику однією з провідних галузей світової етнології. З огляду на сказане країни Євразії давно і з перемінним успіхом змагаються за почесне право називатися батьківщиною індоєвропейців.

Особливо актуальне це питання для України. Адже переважна більшість індоєвропейців світу так чи інакше включає український степ до батьківщини індоєвропейців. Фактично індоєвропейці різних країн поділилися на два табори: тих, що виводять з півдня України усіх індоєвропейців і тих, хто вважає, що з азово-чорноморських степів походять лише східні індоєвропейці – індо-арії, ірано-арії, хето-лувійці, греки, фрігійці, правірмени.

Нажаль індоєвропейстика не є пріоритетною галуззю української науки. Вона ще не зайняла належне місце ні в українській археології, ні в етнології, ні в лінгвістиці. Попри те, що індоєвропейсти всіх часів і народів інтенсивно використовували для своїх теоретичних побудов наші багаті археологічні, антропологічні, лінгвістичні джерела, індоєвропейстика в Україні знаходиться в зародковому стані. До того ж індоєвропейстика України в минулому році зазнала непоправної втрати – пішов з життя перший в історії української науки індоєвропейст Сергій Вікторович Конча. Вже після його смерті вийшла друком його монографія «Індоєвропейці: пізнання доісторії» (рис. 18). Видатний петербурзький археолог Лев Клейн сказав про неї: «Це краще, що вийшло з індоєвропейстики за останні 30 років».

Таємниця походження народів індоєвропейської мовної сім'ї ось уже два століття хвилює вчених різних країн. Головна складність у її розв'язанні полягає перш за все в комплексності та міждисциплінарності проблеми. Тобто для її вирішення необхідно залучення різних наукових дисциплін: лінгвістики, археології, первісної історії, етнографії, антропології, міфології, палеогеографії, зоології, ботаніки і навіть генетики та молекулярної біології. Існує величезний обсяг літератури мовами багатьох народів світу, присвяченої питанням пошуків країни, звідки споріднені народи 5–4 тис. р. т. заселили гігантські обшири між Атлантикою на заході, Індією на сході, Скандинавією на півночі та Індійським океаном на півдні (рис. 17).

Не маючи ілюзій щодо остаточного вирішення проблеми чи вичерпного розгляду усієї неосяжної літератури з індоєвропейстики, спробуємо дати критичний аналіз наукових поглядів на походження індоєвропейців з позиції археології та інших наук. Знайомство з сучасним станом наукової розробки проблеми конче необхідне для висвітлення ролі і місця стародавнього населення України у процесі індоєвропейзації Євразії.